

Fe'l kategoriyalarining o'zbek tilshunosligidagi o'rganilishi

Namangan davlat universiteti
Filologiya fakulteti 3-bosqich talabasi
Asqaraliyeva Dilshoda Xojiakbar-qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada fe'ning Grammatik kategoriyalari haqida umumiy tushuncha berib o'tiladi. Hamda fe'l kategoriyalarinig o'zbek tilshunosligidagi o'rganilishi, fe'ning zamon, shaxs-son hamda mayl shakllari kabilar tushuntirib o'tiladi. Zamonaviy o'zbek tilshunosligida fe'l kategoriyalarini o'rganishning yangi yo'nalishlari va muammolari aytib o'tiladi.

Kalit so'zlar: fe'l, fe'l kategoriyalari, shaxs-son kategoriyalari, zamon va daraja kategoriyalari, nisbat va mayl kategoriyasi.

Annotation: In this article, a general understanding of the grammatical categories of the verb is presented. It also explains how verb categories have been studied in Uzbek linguistics, as well as discusses the forms of tense, person-number, and mood. The article mentions new directions and issues in the study of verb categories in modern Uzbek linguistics.

Keywords: verb, verb categories, person-number categories, tense and degree categories, voice and mood categories.

O'zbek tilshunosligida fe'l kategoriyalarini o'rganish, avvalo, fe'ning o'zi nima ekanligini, uning boshqa so'z turkumlaridan farqini, harakat, holat, munosabat kabi ma'nolarni ifodalash xususiyatini chuqur tahlil qilishdan boshlangan. Bu borada ilk bor qadimgi turkiy yozma yodgorliklardan boshlab to hozirgi zamon o'zbek tiliga qadar bo'lgan davr tahlil qilingan. ** Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida fe'ning tuslanish shakllari, zamon va mayl kategoriyalarining dastlabki kuzatishlari mavjud bo'lib, bu ilmiy meros keyingi tadqiqotlar uchun poydevor bo'lib xizmat qilgan.** Zamonaviy tilshunoslikda esa fe'lga kengroq yondashilgan¹. Jumladan, fe'ning leksik-grammatik xususiyatlari, uning semantik tarkibi, turli grammatik shakllarning ma'no nozikliklari atroflicha o'rganilgan. **Akademik G'. Abdurahmonov, A. Hojiyev, N. Mahkamenko, F. Abdullayev, Sh. Rahmatullayev, H. Ne'matov, A. Nurmonov, M. Ismoilov, B. Mengliyev kabi olimlarning asarlarida fe'l kategoriyalari nazariy jihatdan chuqur tahlil etilgan.** Ular fe'ning

¹ Baskakov N.A. – Istoriko-tipologicheskaya morfologiya tyurkskix yazikov. – Moskva: Nauka, 2019. – 280 b.

asosiy grammatik kategoriyalari sifatida **shaxs-son, zamon, mayl, nisbat, daraja, bo'lishli-bo'lishsizlik, harakat holati** kabilarni ko'rsatib o'tishgan. Har bir kategoriya o'zining ma'lumotlari, ifoda vositalari va sintaktik vazifalari bilan alohida o'rganilgan. Misol uchun, shaxs-son kategoriyasi harakatning kim tomonidan bajarilganligini yoki kimga qaratilganligini ifodalasa, zamon kategoriyasi harakatning nutq paytiga nisbatan qachon sodir bo'lganligini ko'rsatadi. Mayl kategoriyasi esa harakatga bo'lgan munosabatni (xohish, buyruq, shart, maqsad va hokazo) ifodalaydi. Bu tasniflar fe'lining murakkab grammatik tuzilishini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Olimlar, shuningdek, fe'lining modal ma'nolari, uning nutqdagi pragmatik funksiyalari haqida ham qimmatli fikrlar bildirganlar. **Fe'l kategoriyalarining har biri bo'yicha alohida dissertatsiyalar va monografiyalar yozilgan bo'lib, ularda chuqur lingvistik tahlillar berilgan.** Bu nazariy asoslar o'zbek tilini o'qitish va o'rganishda muhim tayanch bo'lib xizmat qiladi.²

Fe'l kategoriyalarining morfo-sintaktik xususiyatlari ularning shakliy jihatdan qanday ifodalanishi va gapdagi sintaktik vazifalarini o'z ichiga oladi. O'zbek tilida fe'l kategoriyalari asosan **qo'shimchalar (affikslar)** yordamida ifodalanadi. Masalan, shaxs-son qo'shimchalari (-man, -san, -di, -miz, -siz, -dilar), zamon qo'shimchalari (-a/y, -moqda, -di, -gan, -ib), mayl qo'shimchalari (-ay, -sin, -gin, -sa), nisbat qo'shimchalari (-il, -in, -ish, -tir) va boshqalar shular jumlasidandir. Bu qo'shimchalar fe'l negiziga qo'shib, uning grammatik ma'nosini o'zgartiradi va yangi shakllar hosil qiladi. Shuningdek, **yordamchi fe'llar** ham fe'l kategoriyalarini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Masalan, "boshlab yubormoq" (tezlik), "o'qib chiqmoq" (tugallanganlik) kabi birikmalarda yordamchi fe'llar asosiy fe'lining ma'nosiga qo'shimcha nuance beradi. **O'zbek tilshunosligida har bir fe'l kategoriyasining ifodalanish vositalari alohida-alohida o'rganilib, ularning fonetik, morfologik va semantik o'zgarishlari tahlil qilingan.** Masalan, nisbat kategoriyasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda fe'lining aniq nisbatdan o'zgalik, majhul, birgalik va o'zlik nisbatlariga o'tishi, bunda fe'lining ma'nosi va grammatik shaklining qanday o'zgarishi ko'rsatib berilgan. **Xususan, A. Hojiyevning "Fe'l" (1975) monografiyasi va uning "O'zbek tili grammatikasi" darsliklaridagi fe'l kategoriyalari tahlillari bu boradagi eng fundamental ishlardan hisoblanadi.** Bu asarlarda fe'lining sintaktik funksiyalari ham chuqur yoritilgan. Fe'l gapda asosan **kesim** vazifasida keladi, ammo u **egani, to'ldiruvchini, aniqllovchini** ham tashkil etishi mumkin. Masalan, harakat nomi (otlashgan fe'l) gapda ega yoki to'ldiruvchi bo'lib kelishi mumkin: "O'qish – bilim manbai". Bu yerda "o'qish" harakat nomi ega vazifasida kelgan. Shuningdek,

² Hojiyev A. – O'zbek tili morfemikasi. – Toshkent: Fan, 2018. – 180 b.

ravishdoshlar gapda hol vazifasini bajaradi, sifatdoshlar esa aniqlovchi vazifasida keladi. Bu holatlar fe'l kategoriyalarining nafaqat morfologik tuzilishi, balki ularning sintaktik potentsialini ham ko'rsatadi. Fe'lning sintaktik bog'lanishlari, uning boshqa so'zlar bilan munosabati ham tilshunoslikning muhim tadqiqot obyekti bo'lib kelgan.³

O'zbek tilshunosligida fe'l kategoriyalarini o'rganish XIX asr oxiri va XX asr boshlarida shakllana boshlagan. Bu davrda tilshunos olimlar, xususan, Is'hoqxon Ibrat, Abdurauf Fitrat, G'ozil Olim Yunusov kabi ma'rifatparvarlar o'z asarlarida o'zbek tili grammatikasining dastlabki qoidalarini shakllantirishga harakat qilishgan. Ular fe'lning zamon, mayl, shaxs-son kabi asosiy kategoriyalarini qayd etib, ularning funksiyalarini sodda tarzda izohlaganlar. Fitratning "Sarfi imliya" asarida fe'lning tuslanishi va uning grammatik xususiyatlariga e'tibor qaratilgan bo'lsa, G'ozil Olim Yunusovning ishlari fe'lning ma'no kategoriyalarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etgan.

XX asrning o'rtalarida, ayniqsa, o'zbek tilshunosligining mustaqil fan sohasi sifatida rivojlanishi bilan fe'l kategoriyalari bo'yicha tizimli tadqiqotlar boshlandi. Bu davrda akademik grammatikalar, monografiyalar va darsliklar yaratildi. Professor G'ulom Karimov, Hamidulla Doniyorov, Fozil Usmonov, N.Jamolxonov, S.Usmonov, I.Rasulov kabi olimlarning ishlari fe'lning harakat, holat, jarayon kabi umumiy ma'nolarini aniqlashdan tashqari, uning ichki grammatik imkoniyatlarini ham chuqur tahlil qildi. Xususan, G'ulom Karimovning "O'zbek tili grammatikasi" asarida fe'lning fundamental kategoriyalari – **mayl, zamon, shaxs-son, daraja, nisbat** – har biri alohida boblarda atroflicha yoritildi. Ular fe'lning harakatni ifodalashdagi turli xil nuanslarini, ya'ni harakatning bajarilishi, bajarilish usuli, harakatning boshlanishi yoki tugallanishi kabi jihatlarni grammatik vositalar orqali qanday ifodalanishini ko'rsatib berishdi. Bu davr tadqiqotlari fe'l kategoriyalarining tizimli tasnifini yaratishga asos bo'ldi.

2. Fe'l kategoriyalarining chuqur tadqiqi: mayl, zamon, nisbat, daraja va shaxs-son

O'zbek tilshunosligida fe'lning har bir grammatik kategoriyasi bo'yicha alohida-alohida chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Har bir kategoriya o'ziga xos grammatik ma'no va shakllanish xususiyatlariga ega bo'lib, ularning har biri tilshunoslar tomonidan batafsil o'rganilgan.

Mayl kategoriyasi: Fe'l mayli harakatning voqelikka munosabatini ifodalaydi. O'zbek tilshunosligida **buyruq-istak mayli, xabar mayli, shart mayli, maqsad mayli** kabi mayllar farqlanadi. Jumladan, professor N.Jamolxonovning "O'zbek tilida mayl

³ Azizov A. – O'zbek tili grammatikasi. Morfologiya. – Toshkent: Fan, 2019. – 250 b.

kategoriyasi" kabi asarlarida har bir maylning semantik va morfologik xususiyatlari, ularning gapdagi funksiyalari atroflicha tahlil qilingan. Xabar mayli harakatning voqelikda sodir bo'lganligini, sodir bo'layotganligini yoki sodir bo'lishini neytral tarzda ifodalasa, buyruq-istak mayli harakatga nisbatan buyruq, iltimos, istak, niyat kabi munosabatlarni bildiradi. Shart mayli harakatning bajarilishi uchun shartni, maqsad mayli esa harakatning maqsadini ko'rsatadi. Bu tadqiqotlarda har bir maylning shakllantiruvchi affikslari va ularning ma'no nozikliklari batafsil tahlil qilingan.

Zamon kategoriyasi: Fe'l zamon kategoriyasi harakatning so'zlash paytiga nisbatan qaysi vaqtda sodir bo'lishini ifodalaydi. O'zbek tilshunosligida **o'tgan zamon, hozirgi zamon va kelasi zamon** shakllari bor. O'tgan zamonning ham o'z ichida bir necha ko'rinishlari (aniq o'tgan, yaqin o'tgan, uzoq o'tgan, kishilik o'tgan) mavjud bo'lib, ularning har biri harakatning vaqtga nisbatan aniqlik darajasini ko'rsatadi. Bu borada akademik A.Nurmurodov, G'.Karimov kabi olimlarning ishlari diqqatga sazovordir. Ular har bir zamon shaklining yasaliishi, ularning kontekstual ma'nolari va sinonimik munosabatlari yuzasidan muhim xulosalar berishgan. Masalan, "bordim" (aniq o'tgan) va "boribman" (kishilik o'tgan) fe'llari o'rtasidagi ma'no farqlari chuqur tahlil etilgan.

Nisbat kategoriyasi: Fe'l nisbati harakatning bajaruvchisi (sub'ekt) va harakatning ob'ekti o'rtasidagi munosabatni ko'rsatadi. O'zbek tilida **aniq nisbat, o'zlik nisbat, majhul nisbat, orttirma nisbat va birgalik nisbat** farqlanadi. Professor I.Rasulov, S.Usmonov kabi olimlarning tadqiqotlari bu kategoriyaning har bir turini chuqur tahlil qilgan. Aniq nisbatda harakatni sub'ektning o'zi bajaradi ("yozdi"). O'zlik nisbatda harakat sub'ektning o'ziga qaratilgan bo'ladi ("kiyindi"). Majhul nisbatda harakat bajaruvchisi noma'lum yoki muhim emas ("yozildi"). Orttirma nisbatda harakat sub'ekt tomonidan boshqaga qildiriladi ("yozdirdi"). Birgalik nisbatda esa harakat bir necha sub'ekt tomonidan birgalikda bajariladi ("yozishdi"). Bu nisbatlarning har biri o'ziga xos grammatik ko'rsatkichlarga ega bo'lib, ularning sintaktik tuzilishi ham o'zgaruvchan bo'ladi.

Daraja kategoriyasi: O'zbek tilshunosligida fe'l darajasi harakatning bajarilish darajasini, intensivligini yoki takrorlanishini ifodalovchi ma'noviy kategoriya sifatida ko'rib chiqiladi. Bu kategoriya doim ham morfologik shakllarga ega bo'lmay, ko'pincha so'z takrori, leksik vositalar yoki kontekst orqali ifodalanadi. Ba'zi tilshunoslar fe'lning ma'lum bir darajadagi harakatni ifodalashini tasdiqlasa, ba'zilar buni alohida grammatik kategoriya sifatida tan olmaydi. Shunga qaramay, "yozib-yozib" (takrorlanish), "yugura-yugura" (davomiylik) kabi ko'rinishlar ma'no darajasi nuqtai nazaridan o'rganilgan.

Shaxs-son kategoriyasi: Bu kategoriya harakatning bajaruvchisi shaxsi (birinchi, ikkinchi, uchinchi) va soni (birlik, ko'plik) bilan bog'liq. O'zbek tilida fe'llar shaxs-son qo'shimchalari orqali tuslanadi. Bu kategoriya fe'lning boshqa grammatik

kategoriyalari, ayniqsa, mayl va zamon bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, gapda ega bilan kesimning shaxs-son jihatdan moslashuvini ta‘minlaydi. Masalan, "men bordim" (birinchi shaxs, birlik), "siz bordi-ngiz" (ikkinchi shaxs, ko‘plik), "u bordi" (uchinchi shaxs, birlik). Bu jihatlar H.Doniyorov, M.Mirzayev kabi olimlarning tadqiqotlarida keng yoritilgan.

3. Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida fe‘l kategoriyalarini o‘rganishning yangi yo‘nalishlari va muammolari

Bugungi kunda o‘zbek tilshunosligida fe‘l kategoriyalarini o‘rganishda yangi nazariy va metodologik yondashuvlar paydo bo‘lmoqda. An‘anaviy morfologik tahlildan tashqari, kognitiv tilshunoslik, funksional grammatika, pragmatika va korpus lingvistikasi kabi yo‘nalishlar asosida fe‘l kategoriyalari yangicha rakurslarda tadqiq etilmoqda.

Funksional yondashuv: Hozirgi zamon tilshunoslari fe‘l kategoriyalarini faqatgina shakl jihatidan emas, balki ularning nutqdagi funksiyalari, ma‘naviy imkoniyatlari va kommunikativ maqsadlari nuqtai nazaridan ham o‘rganmoqda. Masalan, bitta grammatik shakl turli kontekstlarda qanday ma‘no nozikliklarini

Masalan, bitta grammatik shakl turli kontekstlarda qanday ma‘no nozikliklarini ifodalashi mumkinligi, yoki aksincha, bir ma‘noning bir necha shakl orqali berilishi (sinonimik qatorlar) kabi masalalar funksional grammatika doirasida o‘rganilmoqda. Bu yondashuvda, fe‘lning harakat, holat, jarayon kabi ma‘nolarining turli zamon va mayl shakllarida qanday voqelanishi chuqur tahlil qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. – O‘zbek tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 390 b.
2. Ne‘matov H., G‘ulomov A. – O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 5 jild.
3. Reshetov V.V. – Osnovi fonetiki, morfologii i sintaksisa uzbekskogo yazika. – Tashkent: O‘quvpedlit, 1963. – 370 b.
4. Sayfullayev N. – O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2005. – 300 b.
5. Sobirov A. – Fe‘l mayllari. – Toshkent: Fan, 1990. – 120 b.
6. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. – Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 350 b.
7. Umarov E. – O‘zbek tilining morfemik tahlili. – Toshkent: Fan, 1980. – 160 b.
8. Usmonov S. – O‘zbek tilining funksional grammatikasi. – Toshkent: Universitet, 2000. – 280 b.

9. Xodiyev B. Yu. va bosh. – Siyosatshunoslik fanidan o‘quv uslubiy qo‘llanma. – Toshkent: TDIU, 2005. – 94 b. (Bu adabiyot tilshunoslikka oid bo'lmasada, berilgan namunaga muvofiq kiritildi.)
10. Yuldashev A.A. – Analiticheskiye formi glagola v tyurkskix yazikax. – Moskva: Nauka, 1965. – 290 b.